

№ 2007

40654

Байсанов Ранап Байсанов

Сапар БАЙЖАНОВ

Сапар БАЙЖАНОВ

ҮШ ТОМДЫҚ ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР

БІРІНШІ ТОМ

“Елорда”
Астана – 2006

Сапар БАЙЖАНОВ

**ҮШ ТОМДЫҚ
ТАНДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР**

ЗАМАНДАС ТУРАЛЫ ТОЛҒАУ
(монография)

БІРІНШІ ТОМ

“Елорда”
Астана – 2006

ББК 84 Қаз 7-44
Б17

Байжанов С.

Б17 Замандас туралы толғау (*Монография*). I том.
— Астана: Елорда, 2006. — 376 бет.

ISBN 9965-06-413-X

Сапар Байжанов — әдебиеттану, сын мәселесімен көптен шұғылданған, әдеби қауымға танымал

Сыншының “Замандас туралы толғау” атты бұл кітабына белгілі жазушы Зейін Шашкиннің творчествосы арқау болған.

Автор жазушының сан салалы еңбегінің ең негізгісі — көркем прозасын ғана екшеп алып, соны түбегейлі жан-жақты зерттеуге ден қойған. Жазушы творчествосы — жазушы өмірімен, қоғамдық жолымен, көзқарас-пікірімен салыстыра, салғастыра отырып, кезеңдік, уақыттық тұрғыда қаралған.

Б 4702250201—367
450(05)—06

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-06-413-X

© Байжанов С., 2006
© “Елорда”, 2006

АЛҒЫ СӨЗ

Туған әдебиетіміз бен мәдениетімізге елу жылға жуық уақыт тер төге еңбек етіп, қазақ баспасөзінің еңбекторысы атанған, белгілі журналист-жазушы, әдебиет зерттеуші ғалым Сапар Байжанов – жиырмадан астам үлкенді-кішілі авторлық және аударма кітаптардың, үш жүзден аса мақала мен очерк және эсселердің, пьесалардың авторы. Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының мүшесі болған, Бүкілодақтық және Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының әрі Қазақстан Жазушылар одағының А. Байтұрсынов атындағы сыйлықтарының лауреаты, “Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері” атағының иегері. Публицист-жазушы 1974 жылы “З. Шашкиннің көркем прозасы” дейтін тақырыпта диссертация қорғап, филология ғылымының кандидаты дәрежесін алған, осы еңбегі негізінде “Замандас туралы толғау” атты ғылыми монография шығарған. Қазақ прозасындағы шоқтықты тұлғаның бірінен саналатын даңғайыр суреткер З. Шашкиннің алты томдық таңдамалы шығармалар жинағына алғы сөз ретінде көлемді де келелі әдби-ғылыми мақаласын жұртшылық назарына ұсынған. Ізденімпаз, зерделі зерттеушінің осы және бұдан былайғы жылдарда үзбей жазып, дүркін-дүркін жарияланған мақалалары мен еңбектері оны қазақ әдебиеттану ғылымының танымал өкілдерінің санатына шығарғаны күмәнсіз.

Бұдан кейінгі ширек ғасыр бойында ол шығармашылық һәм әртарапты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жемісті жалғастырып келді. “Сұңқар көңіл самғайды”, “Бес қиян – бес дәптер”, “Ұлыма хат”, “Ер еңселі ел” очерк-эссе кітаптарына қоса, “Архив-айғақ”, “Абай және архив” атты сүбелі зерттеу еңбектер, “Қияңқы тағдыр” атты роман-повестер жазды, көрнекті армян жазушысы Грант Матевосянның “Керкұла” атты повестер мен әңгімелер кітабын, Е. Брусиловскийдің “Дүйім дүлдүлдер” атты естеліктер кітабын қазақшалап жарыққа шығарды. 1996 жылы оның Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының “Ғылым” баспасынан шыққан “Құштарлық қуаты” атты эсселер жинағы, “Ана

тілі” баспасынан шыққан жазушы Қ. Исабаевпен бірлесіп жазған “Қажыға барған қазақтар” атты ғылыми-көпшілік очерк кітабы оқырмандар қолына тиді.

1998 жылы “Қазақстан” баспасы қарымды қаламгердің “Өткеннен мұрағат – Өркенге ұлағат” атты зерттеу-толғау еңбегін жарыққа шығарған. Тұтастай алғанда ғалым-жазушының елу жылғы бүкіл шығармашылық қызметі, өте-мөте соңғы ширек ғасыр кезеңіндегі шығармашылық, хәм ғылыми ізденістері мен тындырған еңбектері, атап айтқанда “Архив-айғақ”, “Абай және архив”, “Құштарлық қуаты” және басқа кітаптары туған әдебиетіміз бен қазақ журналистикасына, қазақ әдебиеттану ғылымына қаламгерлік тұрғыда да, зерттеуші ғалымдық тұрғыда да елеулі, сындарлы үлес болып қосылғаны анық.

Зерттеуші қаламгердің З. Шашкин шығармашылығына назар аудара, ден қоюы тіптен де бекер деуге болмайды. З.Шашкин өзінің кез келген шығармасын жалаң қиялдан, суреткерлік фантазиядан ғана тудырған жазушы емес. Оның қай шығармасын алсаңыз да тікелей өмір шындығынан болған оқиғалар мен ақиқаттан тамыр тартады, оның романдарындағы басты қаһармандар мен жекелеген кейіпкерлер өмірде болған, бар адамдар болып келеді, бірсыпырасының тағдырлары, өмірбаян сұлбалары мен портреттеріне көбіне айна-қатесіз ұқсас келеді. Осындай суреткерлік ерекшелігі жайында З. Шашкин өзі көзі тірісінде жариялаған мақалалары мен әңгімелерінде де аз айтылмаған, жазушының архивінде сақталған құжаттар мен жазбаларда да нақты сөз болып, мысалдар келтіріледі. Міне, З. Шашкиннің қаламгер есебіндегі осы қыры мен оның шығармашылық қызметін, тек қана өмір шындығына, өмірде бар адамдар мен болған, ақиқат оқиғаларға құруды кәсіп еткен, машық еткен қасиеті зерттеуші жазушы С. Байжановтың оң жамбасына дөп келген. Нақты өмір шындығы көркемдік шындықты шебер шендестіре, қиюластыра, нанымды өрімдеу жөнінде майталман суреткерлер санатындағы З. Шашкин шығармашылығы С. Байжановтай ізбасар, ізденімпаз қаламгер үшін бір жағынан жазушылық тұрғыда шындалу, үйрену, есею мектебі болса, екінші жағынан әдебиеттанушылық тұрғыда таптырмайтын олжамен барабар зерттеу кеніші, объектісі болғаны дәлелдеуді керек етпейтін, айдай ашық ақиқат. Мұны кәнігі қаламгер, жасамыс зерттеуші С. Байжанов өзінің шығармашылық, ғалымдық жолмен тудырған азын-аулақ

істеріне, қол жеткен биігіне бір қайырылған межелі кезеңде еш қымқырмастан, қайта кәдімгідей еңселі мереймен, ауыз толтыра мәлімдегенінің еш ерсілігі жоқ.

Жазушы-ғалымның Қ. Исабаевпен бірлесіп жазған “Қажыға барған қазақтар” кітабы өз алдына бір төбе еңбек. Бұл кітаптың басты қасиеті – тұтастай дерлік нақты архив құжаттары мен деректерін шебер киноластыра, жүйеге салып, тарихи-әлеуметтік тұрғыда кесек түйіндеулер мен пайымдаулар білдіруінде, қазақ өлкесінде ислам дінінің таралуы, мұсылман мешіттері мен ұлттық мектептер пайда болуы, тіл мен дін секілді өзекті мәселелердің шешілу тарихынан мол мағлұматтарды ғылыми айналымға қосып-да. Сонымен бірге бұл кітаптың ғылыми публицистика мен көркемдік талаптарына үйлесімді, келісті арнада, татымды да тартымды, қызғылықты өрімделуі де назар аударарлық. Қазақтың ғылыми-көркем деректі әдебиетінің мүмкіндіктері мен бүгінгі өрелі деңгейін таразылап, дәйекті ой қортындылауға да әдәмі мысал болары сөзсіз.

Сондай-ақ жазушының елуінші-алпысыншы жылдардағы Р. Тагор, Н. Тихонов, Ю. Казаков бастатқан жазушылардың әңгімелерін қазақшалаған там-тұм аудармаларын еске алмаған күнде, оның соңғы он шақты жыл көлемінде көрнекті армян жазушысы, даңғыл прозаик Грант Матевосянның “Керқұла” (“Оранжевый табун”) атты повестер мен әңгімелер кітабын, қазақ елінің музыка мәдениетін дамытуға ерен үлес қосқан, әйгілі композитор Е. Брусиловскийдің “Дүйім дүлдүлдер” атты естеліктерін қазақша сөйлетіп, жеке кітап етіп шығаруы елемеуге боларлық еңбек емес.

Атап айтатын нәрсе – болашақ ғалым-жазушы сонау 50-жылдарда Қазақ университетін бітірерде 1952 жылы жазған “Майдандық қазақ газеттеріндегі очерктер” дейтін тақырыптағы диплом жұмысымен-ақ әдебиеттану ғылымының есігін сығалаған деуге болады. Деректі әдебиет зерттеу бағытындағы талабын 60-жылдарда “Жұлдыз” журналында (1966, № 6) жариялаған “Майдан очерктері” атты мақаласымен дәйектей түскен. Оның “Жаңа леп” (1958) атты тырнақалды очерк кітабынан бастап, “Жақсы адамдар жанымызда” (1964), “Жастық шақ” (1968), “Замандас туралы толғау” (1973), “Үш қиян – үш даңғыл”, “Сұңқар көңіл самғайды” (1980) және басқа кітаптары әдебиет жанкүйерлерінің назарына ілігеді. Жазушының шығармалары жайында әр кезде жоғарыда сөз болғандай, қазақ

әдеби сынының көшбастаушы тұлғаларының бірі, академик М. Қаратаев, қазақ тарих ғылымының көкжал сардары, академик М. Қозыбаев, Ұлттық Академияның корреспондент-мүшелері, даңғыл тарихшы К. Нұрпейісов, көрнекті жазушылар Ө. Қанахин, С. Жүнісов пен Ә. Тарази, К. Оразалин мен Д. Досжанов, әйгілі әдебиетшілер А. Сейдімбеков пен Б. Тоғысбаев, танымал қаламгерлер Т. Ыдырысов, Ә. Жәмішев, Н. Шәкеев, Ж. Дәуренбеков, О. Сағынбаев, А. Айтпаев, Б. Мусин, Ә. Ибрагимов, Б. Мұстафин, Б. Сарбалаев, С. Бейменшин және басқалары әр шығармасына пікір білдіріп отырғаны кездейсоқ емес деп бағалаған абзал. Осы фактінің өзі-ақ қаламгер туындыларының кенеулі, кемерлі арнада екендігінің, өміршеңдігінің айқын бір бейнесі. Өмірінің соңғы сәтіне дейін қолынан қаламы түспеген Сапар Байжанов қазақ әдебиеті мен баспасөзінің талмас еңбекторысы, қабырғалы қаламгер, білікті ғалым, өркенді тұлға болғанына дау жоқ.

Журналист-жазушы, әдебиет зерттеуші ғалым Сапар Байжановтың 75 жылдығына орай жарық көргелі отырған үш томдық Таңдамалылар жинағының бірінші кітабына “Замандас туралы толғау” атты монография, ақын Шәкір Әбенұлының поэзиясын зерттеген ғылыми еңбегі және деректі проза жайындағы “Деректілік – дәйектілік мәйегі” деп аталатын көлемді ғылыми жазбасы мен Абай бастаған біраз ақын-жазушылардың шығармашылығына арналған еңбектері қамтылған. Ал екінші кітапқа жазушының көзі тірісінде жарық көрмеген әңгіме, повесть, эсселері енген. Таңдамалы жинақтың үшінші кітабында жазушының аяқталмай қалған өмірдеректік эсселерімен бірге өз өмірін өзек етіп алған “Алтын дінгек” және “Атасы мен Айнұрдың әңгімелері” деп аталатын повестері бар.

Қорыта айтқанда, қазақ мәдениеті мен әдебиеті, журналистика саласында сонау елуінші жылдан бермен қарай мәртебелі де жауапты қызметтер атқара жүріп, жемісті де құнарлы шығармалар, һәм ғылыми-зерттеу жұмыстарын тудырған жазушы-ғалым Сапар Байжановтың жоғарыда сөз болған қыруар еңбегінің жиынтығына қоса, осы үш томдыққа еніп отырған ғылыми, әдеби, һәм көркем-публицистік туындылары әлі де талай халқының, келер ұрпақтың рухани байлығына айналып, қызмет ете берері хақ.

Күләш Бейсенбиева

**ЗАМАНДАС
ТУРАЛЫ ТОЛҒАУ**

Монография

БЕТАШАР

Замандас, осы біз қандаймыз? Арамызда игі жақсы, өнегелі азаматтар деп кімдерді атаймыз? Жақсы болса, олар несімен жақсы? Қандай қасиеттерімен қадірлі?

Зерделі жанның көкейінде әмісе осындай сұрақтар жүреді. Ол айналасындағы өмірге, замандастарына, өзіне де ойлы көзбен қарайды. Кино көрсе де, кітап оқыса да осындай сындарлы сауалдарға жауап іздейді. Өмір шындығы мен өнер шындығын салғастырып, таразылайды. Өмірден сабақ алады, өнерден үйренеді. Тынымсыз алға басқан, асудан асу асқан өмір талабы осындай. Өткеннен сабақ, жақсыдан тәлім алып өрге тартқан, қиядан қиырға қол созған өмір заңы осындай.

Заман қаһарманы кім? Ол қандай? Кімнен үлгі алып, кімге теңелмек керек? Халық алдындағы азаматтық парызын тереңнен ұққан әрбір суреткер алдымен осындай әлсуметтік мағыналы сұрақтарға жауап іздеп, тебірене толғанады, қолына қалам алып, шабыт шақырады. Шын суреткер дарын еріккеннен ермек етіп әсте жазбайды, болмаса жоқты-барды теріп, көрген-білгені жайында естелік қалдыру үшін ғана қалам тербемейді. Азамат жазушы ондай арзанды алданыш тұтпайды. Шын дарын, азамат жазушы өзін халықтың перзентімін, халық ойы мен арманының жаршысымын деп біледі, шабыты мен дарынын әманда үлкен де ізгі мақсат, асыл арман жолына бағыштайды; Туған халқының ырысы мен дәулетін, мерейі мен бақытын гүлдендіре түсу; замандастарын, кейінгі келер ұрпақты жақсылыққа үндеу, жамандық атаулыдан безіндіру үшін, өмірдің көлеңкелі тұстарын азайтып, шуағын молайтуға ықпал жасау үшін өнерін, ғұмырын сарп етеді, ұлы жазушылар әмісе солай істеген. Арғы-бергі өмір құбылыстарының терең қатпарларына, замандастарының жан сарайына ыждаһаттылықпен жіті үңіліп, азаматтық, суреткерлік үшін, уақыт, халық үкімін білдіреді. Демек, кез келген шығарма – суреткердің өмір жайлы түйсігінің көрінісі: Заманына, замандастарына көзқарасының жиынтығы болып табылады. Тілесін-тілемесін ол творчествосымен өмірге өз қатынасын білдіреді, өз ойынан хабар береді.

“Әдебиеттің мақсаты – адамның өзін-өзі тани түсуіне көмектесу, өзіне деген сенімін молайту және ақиқатқа құштарлығын өршіту, адамдардың бойындағы жамандық атаулымен күресу, олардың бойынан жақсылықты көрсетуге үйрету, адамның ар-намысын, ыза-кегін, қажыр-қайратын оятып, олардың қайткенде абзал, асыл, құдіретті адам болып шығуына және өздерінің өмірін сұлулықтың қасиетті рухына бөлеуіне көмектесу”, – дейді совет әдебиетінің атасы, ұлы жазушы Максим Горький.

Әр жазушы халық алдындағы, тарих алдындағы азаматтық парызын әр түрлі жолдармен өтейді. Біреулер халқының ертедегі ерлік шежіресін тәптіштей зерттеп, ой көзімен таразылап, халқына, келер ұрпаққа сабақ есебінде өз түйсік-танымын, тұжырымын айтуға тырысады. Біреулер арғы-бергі қаһармандар ішінен өзі ұнатқан, пір тұтқан бірер ерен адамның өмір жолын егжей-тегжейлі зерттеп, соның елеулі бір сипатын, ерлігін, азаматтығын ұрпақтарға үлгі етіп, тарихта қалдыруды мұрат етеді. Енді біреулері бүгінгі өзі өмір сүрген дәуірдің елеулі құбылыстарына суреткерлік көзбен зер сала үңіледі, өз замандастарының ішінен типтік қаһармандар табады да, солардың өмірін творчествосына арқау етеді, айналасындағы адамдардың бойындағы ізгі қасиеттерді паш етіп, мадақтайды, ұнамсыз, келіссіз атаулыны шенеп, мінейді. Сөйтіп, күнделікті өмір ағымына жедел ықпал студі, келер ұрпаққа өз дәуірі, өз замандастары жайлы ескерткіш қалдыруды мақұл көреді.

Зейін Шашкин, негізінен алғанда, осы соңғы жолды ұстанған суреткер. Ол туған халқының өзі өмір сүрген кезіндегі өмір белестерін шығармасына өзек етіп, ХХ ғасырдың елу жылдық мерзімін көркем бсдерлеуге талпынған. Сол уақыттың, сол заман адамдарының қасиеттерін, жан әлемін кестелеуді көздеген. Жазушы өмір сүрген дәуірдің өзіндік сипаттары нендей? Адамдары қандай? Алдыңғы қатарлы, өнегелі адамдары кімдер, олардың басты-басты қасиеттері қандай? Олардың өздеріне дейінгі ұрпақтардың ерекшелігі, өзгешелігі неде? Шығармаларын зер сала оқысақ, осы тақылеттес сұрауларға түбегейлі жауап табамыз. Бұл шағын еңбекте біз З. Шашкиннің басты-басты прозалық шығармаларын талдай отырып, жазушы қаһармандарының негізгі сипаттары мен замандас тұлғасы, оның айрықша сипаттары жайында пікір толғауды көздейміз.

ЖІГЕРЛІ ТАЛАНТ

“Екінші бір өнімді топ – Мұхаметжан, Хамза, Зейін. Бұларды сендер көбірек түсіне ойласаңдар әділ болады. Олар – жастай кетіп, ұзақ заман тұсалып қалған жігерлі талапт. Өмірге қомағайлық (жақсы мағынада) ала келген. Шығармалық шабытқа да сондай қомағайлар. Өнімді еңбек етіседі”.

М. Әуезов

Ақылды, сөзге де, мінезге де ұста, қиыннан қисындырып жіберетін іскер, тапқыр, тіршіліктің қамына келгенде айласы да, амалы да бес аспап, пысық адамдар аз емес өмірде. Тіршіліктің қожалары, қиыншылық дегенді білмейді олар. Қайғы-нала, жәбір-жапа дегенді көрмейді олар. Дені сау, киімі бүтін, тамағы тоқ – қысқасы, “қағанағы қарқ, сағанағы сарқ”. Жақсы, өнегелі адамның үлгісі осы ма? Былай қарасаң, пәлендей көзге түсер міні жоқ, тіршіліктің жөнін білетін, есті, оңды адам. Ешкімге жамандығы, зияны жоқ, кінәсіз пенде. Соларға еліктеуіміз керек пе?

Жоқ. Біздің ұғымымызда жақсы, өнегелі адам біз пір тұтып, табынатын, сондай болуды мұрат ететін адам ол емес. Адамның қадір-қасиеті ақылдылығымен, іскерлігімен, алдын-артын ойлай білетін көрегендігімен, білімпаздығымен ғана өлшенбейді. Әңгіме адамның бойындағы ақыл-қайратының, білім-парасатының, өнер қабілетінің, тапқырлығы мен іскерлігінің қандай мақсатқа жұмсалатынында. Адамның басқа тіршілік әлемінен алабөтен айырмашылығы – өз басын асырап-сақтауды, қайткенде жан сауғалап, күнелтуді місе тұтпайтынында. Адам – биік сатыдағы, саналы жаратылыс, қоғам дейтін ұлы коллективтің мүшесі. Қоғамда өмір сүріп, жеке бастың ғана игілігін көздеу, ең сыпайы айтқанда, рұхани жарымжаң, тоғышар жанның кәсібі. “Өзі үшін өмір сүру – өзі үшін оттаған хайуанмен тең” деп бұрынғының гұлама ұлдары да тауып айтқан.

Өзі үшін отпаған хайуанға теңелмес үшін, әр адам өзінің айналасына, өскен ортасына, туған халқына, еліне, Отанына пайдалы іс тындыруға, қоғам, адамзат игілігі үшін қимыл-әрекет жасауға ұмтылуы керек.

Әдебиетіміз халық өмірінің көркем шежіресі болуымен қатар, үлкен тербиелік міндетті де алдына қояды. Ол өзінің мазмұнымен, көркемдік-эстетикалық тәсілдерімен еліміздегі қоғамдық құрылыс ісіне, жаңа адамды тәрбиелеу мүддесіне игілікті қызмет етіп келеді. Әдебиет пен өнер жаңа адамды тәрбиелеудің маңызды құралы. Бүкіл әдебиетіміздің тарихы, оның белді буыны – қазақ совет әдебиетінің көп жылдар бойғы тәжірибесі мұны айқын дәлелдейді.

Қазақ совет жазушылары өзінің суреткерлік талантымен туған халқына, сүйікті Отанына адал қызмет етуде, сөйтіп, еліміздегі қоғамдық құрылыс ісін шапшаңдатуға, жаңа адам тәрбиелеу жөніндегі ізгі міндетті шешуге лайықты үлес қосуда. Мұны белгілі жазушы Зейін Шашкиннің творчествосынан да айқын көреміз.

Зейін Шашкин – қазақ совет әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар көрнекті өкілдерінің санатына қосылады. Ол “Тоқаш Бокин”, “Теміртау”, “Доктор Дарханов”, “Сенім” сияқты сүбелі романдардың; “Ұядан ұшқанда”, “Темірқазық”, “Өмір тынысы” сияқты татымды повестер мен ондаған әңгімелердің авторы. Ол – шығармалары қалың көпшілікке танылған белгілі прозаик қана емес, бірнеше пьесаларымен, киносценарийлерімен республика театрларының сахнасы мен киноэкранына шыққан драматург, киносценарист. Сонымен қатар, З. Шашкин – әдебиеттің теориясы мен тарихы, қазақ совет мәдениеті, медицина саласында да түйінді еңбектер мен мақалалар қалдырған әдебиетші ғалым, публицист.

Жазушы Зейін Шашкин 1912 жылы қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында Бозшакөл дейтін жерде туған. 1920-1930 жылдарда Зейін Павлодар қаласында орта мектеп қабырғасында тәрбиеленеді. Бұдан кейін бірер жыл Москваның тарих, философия және әдебиет институтында оқиды. Сол кезден бастап әдебиетпен әуестенеді. Алғашқы шығармалары отызыншы жылдары “Лениншіл жас”, “Социалистік Қазақстан” газеттерінде, “Әдебиет майданы” журналында жарияланады. Өлеңдері, сын зерттеу мақалалары, бірлі-жарым әңгімелері жарық көреді. Газет,

баспа орындарында қызмет істейді, институтта сабақ береді. Бұл кезеңдегі әдеби еңбектерінің ішінде Абай поэзиясының тілі, Асқар Тоқмағамбетов творчествосы жайлы мақалалары назар аударарлық. Нақ осы жылдары ол Е. Ысмайыловпен бірлесіп “Әдебиет теориясы” оқулығын жазып бастырады.

Дәрігерлік кәсіппен шұғылданып, медициналық қызметте тәжірибе алады. 1945 жылы Иркутск медицина институтын бітіреді. Кейіннен, елуінші жылдардың орта шеніне дейін, Бурабайда “Бармашы” санаторийінде бірнеше жыл бойы дәрігерлік қызметте болады. “Наступило утро” (“Таң атты”) дейтін атпен 1955 жылы орыс тілінде жарық көрген тұңғыш повесін осында дәрігерлік қызметпен ұштастыра жүріп жазған. Осыдан кейін З. Шашкин Алматыға ауысып, жазушылық қызметпен біржола айналысады. Алғашқы повесін өңдеп, “Ұядан ұшқанда” деп ат қойып, 1957 жылы қазақ тілінде бастырып шығарған. Октябрьдің 40 жылдығы қарсаңында М. Гольдблатпен бірлесіп, “Заман осылай басталды” атты пьеса жазады. Бұдан кейін қалың жұртшылыққа әйгілі “Тоқаш Бокин”, “Теміртау”, “Доктор Дарханов”, “Сенім” романдарын; “Темірқазық”, “Өмір тынысы” атты повестері мен әңгімелерін, пьесалар мен сценарийлер жазады.

З. Шашкин мұнымен қоса әдеби сын, очерк, публицистика саласына да белсене қалам сілтеді. “В.И. Ленин әдебиет пен өнер жайында”, “Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері”, “Абай” романының көркемдік ерекшеліктері”, “Ғабиттің стилі жайында”, “Сәбит романдарын оқығандағы ойлар”, “Қазақ драматургиясының тарихынан”, “Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар” сияқты мақалалары мен зерттеу еңбектері, медицина тақырыбына жазған мақалалары З. Шашкиннің жан-жақты бай эрудициясын, әдеби білімдарлығын, азаматтық белсенділігін танытады.

З. Шашкин әдебиетте он жылдан аз-ақ астам уақыт еңбек етті. Сол аз ғана уақыттың ішінде төрт роман, үш повесть, ондаған әңгіме, очерктер, пьеса, киносценарийлер беріп үлгерді. “Тоқаш Бокин”, “Ақын жүрегі” пьесалары қазақ драма театрының сахнасына қойылды. Оның шығармалары негізінде “Дүбірлі таң” (“Тревожное утро”) атты кинофильмі экранға шықты.

Бұл шағын еңбек З. Шашкиннің бүкіл творчествосын тұтастай егжей-тегжейлі қамтып, барлығына бірдей

идеялық-көркемдік талдау жасау мақсатын көздемейді. З. Шашкин шығармаларының дені прозалық туындылар. Оның суреткер ретінде өнімді еңбек еткен саласы да, қол жеткен табыстары да осы проза саласында. Сондықтан зерттеуші, негізінен алғанда, жазушының прозалық туындыларын, әсіресе, романдарын талдай отырып, оның жаңа адамның қалыптасу проблемасын шешу жөніндегі суреткерлік ізденістеріне баса назар аударады. З. Шашкин творчествосы бұған дейін тұтастай алғанда арнаулы зерттеу объектісі болмағанымен, оның жеке шығармалары жөнінде баспасөзде де, мәртебелі ресми жиналыстарда да айтылған пікірлер қыруар. Соңғы жылдарда З. Шашкиннің творчествосы қазіргі әдеби процестің мәселелерін қарастыратын монографиялық еңбектерде де сөз болып жүр. З. Шашкиннің шығармаларының көркемдік қасиеті, ерекшелігі жайында байыпты толғамдарды М. Қаратаев, Т. Нұртазин, Р. Бердібаев, Е. Смайылов, Т. Кәкішев, Е. Лизунова, А. Нұрқатов, М. Базарбаев, Ш. Елеукенов, Ж. Ысмағұлов және басқа әдебиет зерттеушілердің еңбектерінен кездестіреміз. Зейіннің романдары мен повестері жайында З. Кедрин, Л. Никулин, В. Добровольский, И. Кремлев, А. Семенов, Р. Фаизова, Н. Анов, И. Шухов сияқты орыс жазушылары мен әдебиетшілерінің де мақалалары мен рецензиялары бар. З. Шашкин шығармалары кезінде Республика Жазушылар одағының пленумдары мен басқа да әдеби жиындарда кеңінен сөз болған. Тіпті, оның “Теміртау” романы жайында “Қазақ әдебиеті” газетінің бетінде үлкен пікір алысу ұйымдастырылған. “Доктор Дарханов” романы жайында Жазушылар одағында арнайы дискуссия өткен. Оның сыртында З. Шашкиннің жазушылық қызметіне, творчествосына байланысты замандас жазушыларының: М. Әуезовтің, Ғ. Мүсіреповтің, Х. Есенжановтың, З. Қабдоловтың, Ә. Нұршайықовтың және басқаларының мақалалары, рецензиялары, хаттары бар. Оның негізгі шығармалары жоғары оқу орындары мен мектептерге арналған оқулықтарда аталып, талданған. Бұларға аудандық, облыстық газеттерден бастап республикалық газет-журналдар беттерінде З. Шашкин шығармалары жөнінде жарияланған жергілікті әдебиетшілер мен оқушы қауымның мақалалары мен хаттарын қоссақ, З. Шашкин творчествосы жайында ой қорытуға қыруар материал бар

екенін аңғарамыз. Мұның бәрі, бір жағынан, З. Шашкин творчествосының әдебиет қауымына ғана емес, қалың көпшілікке танылғандығымен сипаттаса; екіншіден, оның туған әдебиет тарихында өзіндік орын аларлық, құнарлы мұра екендігін дәлелдей түседі.

З. Шашкин творчествосын зерттеудің ғылым үшін бірнеше түрлі құнды сипаты бар. Біріншіден, З. Шашкин бүкіл өмірін, бар өнерін советтік өмірді жырлауға бағыштаған жазушы. Советтік өмір болғанда оның дәл өзі өмір сүрген кезеңінің алдыңғы шебіне елден бұрын қалам тартып, әрі жемісті нәтижелерге жеткен жазушы. Расын айту керек, З. Шашкин белсене қызмет еткен елуінші, алпысыншы жылдарда әдебиетшілер арасында бүгінгі заман тақырыбына жазудың қиындығы, замандастар өмірін кең толғап жазу үшін араға уақыт салу, толғау, уақыт елегіне өткізу қажеттігі жайында пікірлер бел алып жүрді. Міне, нақ сол кезде З. Шашкин бірінші болып батыл қадам жасап, Қазақстан Магниткасы аталған Теміртау металлургия заводының өмірінен роман жазды. Бұл – Қазақстан жұмысшы табының жаңа бір отряды – металлургтер өміріне арналған, елуінші жылдарда ғана іргесі көтеріле бастаған Теміртау қаласының жұмысшылары өмірінен жазылған тұңғыш роман еді. Оған іле-шала З. Шашкин және бір тың тақырыпқа қол салды. Қазақ әдебиетінің тарихында – дәрігерлер өмірінен тұңғыш роман жазды. Шағын бір медицина коллективінің өмірін суреттей отырып, жазушы дәрігер замандастардың қоғамдағы орны, халық алдындағы азаматтық борышы жайында, қазіргі замандастардың, интеллигенция өкілдерінің рухани бейнесі жайында ой саларлық шығарма берді. Жазушының нақ осы кезде жазған “Темірқазық” повесі мен “Сенім” романы да замандастар өмірін көркем әдебиетте бейнелеудің, бүгінгі күннің көкейкесті, өзекті проблемаларын көтерудің жемісті үлгісі еді десек асырып айтқандық болмайды. Шынында, бұл шығармалар нақ сол кезеңнің ең көкейкесті ұраны – тың игерушілер, ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің өміріне арналған, яғни ағындаған өмір талабына жедел үн қатқан әрі сәтті туындылар еді.

З. Шашкин – советтік заманды жан-тәнімен сүйген жазушы. Жаңа заманның әр жетістігі оны шаттандырады, керісінше мүдір-мүкіс міндері, шалыс қадамдары қабырғасын қайыстыра толғантады. Әлі келгенінше, романымен де, повесі, әңгіме, мақаласымен де советтік өмірдің шуа-

ғын молайта түсуге, өсу екiнiн үдете түсуге қолғабыс етудi мұрат тұтқан. Аурулы бола жүрiп, қиындық-кедергi атаулылармен арпалыса жүрiп, кейде налып, кейде бөркiн аспанға лақтыра қуана жүрiп, сарыла еңбектенген. Мұны әр шығармасынан, мақалаларынан, достарына хаттарынан айқын аңғарамыз.

Творчестволық жұмысты ол кең көлемдi қоғамдық-саяси жұмыспен ұштастырады, бiрнеше жыл Қазақстан Жазушылар одағы партия ұйымының секретары болды, Алматы қалалық Советiнiң депутаттығына сайланды. Қазақ совет әдебиетiн дамытудағы жемiстi еңбегi үшiн, жасының елуге толуына байланысты СССР Жоғарғы Советiнiң Президиумы 1962 жылы жазушы Зейiн Шашкинди Құрмет белгiсi орденiмен наградтады.

Зейiн Шашкин творчестволық кемелiне келген шағында 1966 жылы 29 наурызда ауыр науқастан мезгiлсiз дүние салды. Талантты жазушы тiкелей әдебиетте аз ғана уақыт еңбек еткенiмен, артына өшпес iз, туған әдебиетiнiң алтын қазынасынан лайықты орын аларлықтай игi мұра қалдырды. Зейiн Шашкиннiң таңдамалы алты томдық шығармалар жинағының шыға бастауы, 60 жылдық мерейтойының республика көлемiнде құрметпен мерекеленуi жазушының жемiстi еңбегiнiң айғағы болумен бiрге, халқының өнер қайраткерлерiне, олардың творчествосына деген құрметi мен қамқорлығының көрiнiсi болып табылады.

Жазушы Зейiн Шашкиннiң өмiрi мен творчествосын егжей-тегжейлi зерттеп, оның туған әдебиет тарихынан алар орнын саралау – өнер қазынасын мұра тұтқан ұрпақтар мойнына жүктелетiн парыз. Оның сан салалы, құнарлы мұрасын талдап зерттеу, игеру жұмысы ендi ғана басталды. Бiз өз еңбегiмiздi әдебиеттану ғылымының осы игi мүддесiн өтеу жолындағы алғашқы қадам деп қана санаймыз. Өйткенi ғылымның сара мүддесi, ғылыми пiкiр берер ғана зерттеушiнiң байқау-пайымдауларымен тәмамдалмайтыны ақиқат.

Ардагер азамат, коммунист жазушы Зейiн Шашкин өзiнiң творчествосымен өзi өмiр сүрген дәуiрдiң өзектi мәселелерiн көтере отырып, заман сырын, замандас келбетiн көркем кескiндей бiлдi. Бұл – жазушының суреткерлiк өнерiнiң игi жемiсi, азаматтық ескерткiшi, әдебиетiмiздiң, халқымыздың игiлiгi.

КҮРЕСКЕР ҚАҒАРМАНДАР

“Коммунист жазушы Зейін Шашкин қазіргі заман туралы, совет халықтарының достығы туралы шыншыл әрі дарынды шығармалар жазды”

(“Казахстанская правда” газетінен)

“Тоқаш, Қайыр, Еремін, Құрышпай, Дәмештер – шын мәнісінде тарих шежіресін жасаушылар... Бұл өмірдің асу-асу белдері мен аса соққан желдерін бастан өткерген, үйренері де, үйретері де көп жандар”.

(“Социалистік Қазақстан” газетінен)

Уақыт озған сайын, коммунистік құрылыстағы табыстарымыз бен жетістіктеріміз артып, халқымыздың мерейі мен бақыты марқайған сайын, осынау ырысты жаңа заманды орнату жолында от кешіп, өмірін, жанын қиған революция қаһармандарының асыл бейнесі шырайланып, бедерлене береді. Олардың тұнғыық түнек ішінде найзағайдай жарқылдап, ескілік, қараңғылық атаулыға қарсы айбарлы үн көтеріп, елді қанды кешу, бітіспес күреске бастаған өр, қайсар тұлғасы тарих деңгейінен биіктеп, көзге асқақ та ардақ шалынады. Ер есімі ел есінде. Жылдар өтеді, жапырақтар сарғаяды. Ұрпақ орнына ұрпақтар келеді. Бірақ халық қаһарман ұлдарын ешқашан да естен шығармайды. Қайта, уақыт озған сайын шынайы үздік ерлерінің есімін аса бір ыстық ілттипатпен қастерлеп атап, олардың құрметіне алуан түрлі ескерткіштер орнатады. Мұның өзі халықтың халықтығын, іргелі ел екендігін танытып, ғасырлардан ғасырларға жеткізетін қасиетті дәстүр екеніне көрі тарихтың өзі куәгер.

Әр заманның өз мұраты бар, әр заманның өз қаһарманы бар. Шоқан, Ыбырай, Абайлар да заман қаһармандары: олар туған халқының өнер-білімге жетілу, ұлы орыс халқымен достасу арқасында терезесі тең, іргелі елге ай-

налатынын замандастарынан оза шауып, қиыр болашақты болжап, сұңғыла көзімен көре білген. Олардың тарих деңгейінен биіктеп, қиядағыны шалған көрсендігіне араға ғасыр салып тарих белесіне енді көтерілген бүгінгі ұрпақтары әрі қайран қаламыз, әрі сүйінеміз.

Ғасырымыздың алғашқы ширегінде ескілік пен жаңалық толқыны бітіспес күреске шығып, арпалысқан аласапыран кезеңде еңбекші елді теңдік, бостандық жолына бастаған революционерлер – шынайы қаһармандар. Олардың қаһармандығы уақыт талабын дұрыс аңдай білгендігінде ғана емес, тап жауына қарсы қанды шайқасқа жүрегі тітіркенбестен, қасқайып шыға білгенінде. Соңғы жылдарда республикамыздың кітап баспаларынан Әнуар Әлімжановтың “Махамбеттің жебесі” атты кітабы, Ілияс Есенберлиннің “Қаһар” атты романы, Дүкенбай Досжановтың “Отырар” повесі және басқа кітаптар жарық көрді... Бұлардың қай-қайсысы болсын, халқымыздың сан ғасырлық өмірінің келелі кезеңдерін суреттейтін, ел басына күн туған сын сағаттарда елім деп сңіреген ерлерді дәріптейтін игі мирастың куәлары... Халықтың қадірлі ұл-қыздарына арналып, қалаларымызда орнатылған ескерткіштер, олардың есімімен аталған мектептер, колхоздар мен совхоздар, аудандар мен қалалар, революционерлер образын жасайтын кинокартиналар мен театр спектакльдері, романдар мен повестер, поэмалар мен өлең-әндер халқымыздың бұрынғы өткен ардагер ұлдары мен қыздарын құрметтеп, дәріптеу жөніндегі игілікті дәстүрдің айтулы көріністері.

Революция қаһармандарының әдебиеттегі бейнесін жасау жөнінде қазақ совет әдебиетінде сындарлы дәстүр қалыптасып келе жатқанын сүйінішпен атамасқа болмайды. Бұл дәстүр сонау жиырмамыншы жылдардың өзінде С. Сейфуллиннің “Тар жол, тайғақ кешу” романынан басталған болса; одан бергі жерде І. Жансүгіровтің “Жолдастар”, С. Мұқановтың “Ботагөз” романдары арқылы үдере жалғасып; соғыстан кейінгі дәуірде З. Шашкиннің “Тоқаш Бокин”, Х. Есенжановтың “Ақ Жайық”, М. Жұмағұловтың “Қыран қазасы қияда”, Қ. Исабаевтың “Айқыз” сияқты шығармаларына келіп ұласты. Аталған шығармалар әрқайсысы әрқилы кезеңде жазылғандығына және жазылу формасы, көлемі, көркемдік дәрежесінің әркелкілігіне қарамастан, қазақ топырағында революция-

шыл идеялардың таралуы, етек алуы жайында, қазақ жалшылары мен кедейлерінің, жұмысшыларының арасында революцияшыл сананың қалыптасуы жайында мол хабар берумен қатар, Коммунистік партияның басшылығымен қазақ жерінде Совет өкіметін орнату жолындағы қанды шайқас, қиян-кескі арпалыстың барысын, күрестің қайшылықтары мен қиыншылықтарың, революция кезіндегі және Совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы қазақ жеріндегі қым-қуыт дүрбелеңі мол тіршілік тынысын оқушының көз алдына келтіреді. Жиырмамыншы ғасырдың бас кезіндегі, революция қарсаңындағы қазақ ауылының тарихи-әлеуметтік халі, таптық жіктелу көріністері және таптардың арақатынасы, халықтың ой-арманы, жеке адамдардың жан әлемі, дүние танымы, заман беталысына, революцияға көзқарасы, жалпы алғанда революция қарсаңындағы және революция барысы кезіндегі заман таңбалары, қысқасы жаңа кезең тудырған жаңа қаһармандар осынау шығармаларда риясыз танылады. Бұл бір жағынан әдебиеттің дүниетанымдық қасиетін байқатса, екінші жағынан туған әдебиетіміздің үлкен тарихи кезеңді, Қазақстан жерінде Октябрь революциясының жүзеге асуын бедерлеу, революция қаһармандарының көркем әдеби бейнесін жасау жөніндегі маңызды міндеттің мүддесінен шыққан зор жетістігін сипаттайды.

Әлбетте, революция қаһармандары жайлы жазылатын шығармалар бұлармен түгесілмейтіні анық, қайта еңбекші таптың ғасырлар бойы көкейінде құндақтап келген ежелгі арманы – теңдік, бақыт заманын тарихта тұңғыш рет біздің елде, Совет елінде, орнатуға ат салысқан ардагер революционерлер жайлы әлі де талай-талай кесек те келелі шығармалар тууы хақ. Әліби Жангелдин, Павел Виноградов... Александр Березовский, Әділбек Майкөтов... Угар Жәнібеков... Сабыржан Ғаббасов... Сәкен Сейфуллин... Алма Оразбаева... Повестер мен романдар жазуды күтіп тұрған революция ардагерлері аз ба?! Егер халқымыздың осындай ардақты ұлдары жайлы есте қаларлық татымды шығармалар тудырса, әдебиетіміздің мазмұны мен мерейі артқан үстіне арта беретіні даусыз.

Біреу шындыққа жүгінейікші. Бұдан он-он бес жыл бұрын Тоқаш Бокин есімі қалың жұртшылыққа аса мәлім емес еді. Екінші бірі білмейтін десек те саяды. Ал, қазір ол туып-өсіп, қызмет еткен Жетісу өңірі ғана емес, байтақ

Қазақстанда Тоқаш Бокин есімімен таныс емес адам кемдекем. Тіпті ол Одақ көлеміне де аты мәлім адамдар қатарына қосылды. Ол туралы республикалық, облыстық театр сахналарында спектакльдер қойылды, көркем фильм шығарылды, өмірбаяндық очерк пен арнаулы роман шықты. Оны біз ғана емес, кейінгі келер ұрпақтар, одан әргілер де білетін болады. Демек, ол бұған дейін өз заманында қалың көпшілікке аты аңызға айналған қаһарман болған болса, енді ол байтақ қазақ еліне ортақ, ұрпақтан ұрпаққа аты мәшһүр заман қаһарманына айналды. Бұдан біз әдебиет пен өнердің өмір танытқыш тарихи мәнін, халықтық қасиетін білеміз, жазушы еңбегінің игілікті жемісін, халқының даңқы, болашағы жолында елеулі еңбек сіңірген өнер қайраткерінің ардақ қадірін де мойындай түсеміз. Тарихтың қатпар-қатпар қойнауларының сарғайған беттерін тарихшылармен жарыса ақтара жүріп, он-ондаған адамдармен, көнекөз қариялармен, қарт коммунистермен, ғалымдармен, әдебиетшілермен сұхбаттасып, мәслихаттар құра жүріп, тірнектеп, ақиқат деректер жинаған, өмірінің көбі кетіп, азы қалған шағында денсаулығын сарп етіп, демалысын құрбан етіп, түн ұйқысын төрт бөле жүріп осындай күрделі еңбек берген жазушы ерлігіне сүйінбеске лаж жоқ. Үлкен іс үлкен ерліктен туады!

Ес білген шағынан бермен қарай советтік жаңа заманның ыстық-суығын бірге көріп өскен З. Шашкин өзінің творчествосына үнемі жаңа заманды, жаңа заманмен бірге келген жаңа адамды арқау етіп алады. Өзінің шығармаларында сол заманның дүрбелең арпалыс, күреске толы тынысын бейнелей отырып, жаңа адамға тән қасиеттерді көрсетуді мақсат етеді.

Әлбетте, жаңа адам дайын күйінде көктен түсе қалмағаны белгілі. Жаңа заман адамының бірсыпыра белгілері сол ескі қоғамның ішінде туып, жетіле бастағаны мәлім. Ескі қоғамның құрсағында бүршік жарып, некен-саяқ адамдардың бойында ғана кездескен қасиеттер енді жаңа заманда үдере бел алып, жалқының емес, жалпының дағдысына айналып, толыса түскенінің айғағы.

Сондықтан да жазушының жаңа заман адамының тұлғасын көркем бейнелеу жөніндегі ізгі мақсатын сонау жаңа өмірдің ұшар басы революция жылдарын суреттеуден бастағаны әбден түсінікті болса керек. Қазақ даласын жайлаған қараңғылық, ескі өмірге төзуге болмайтынын, жаңа

өмір орнату қажеттігін түсіне бастаған сұңғыла азаматтар, теңдік, бостандық, еңбекші ел бақыты жолында өмірін сарп еткен, жанын қиған ер жүрек ардагерлер сол кескілескен шайқас жылдарында бой көрсеткен. З. Шашкин өзінің үлкен проза саласындағы тырнақ алды туындылары “Ұядан ұшқанда” повесі мен “Тоқаш Бокин” романында осындай революцияның отты жылдарының адамдарын бейнелейді.

Аталған шығармаларында жазушы Жетісуда Совет өкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдарды суреттейді. Халық кімнің дос, кімнің қас екенін ажыратып болмаған дүрбелең кезең. Еңбекші жұртқа теңдік әперіп, бақытқа жеткізуді көкसेген Совет өкіметінің, коммунистердің өзін қараңғы ел бірде түсінсе, бірде түсінбеген кез. Сескенбесе де, сезіктене қарайды. Себебі, тап жаулары, кулактар, діншілдер жәдігөйлік сөздерімен, қаскөйлік істерімен қараңғы елдің санасын улап, көзін бұлдыратады. Революцияның аласапыран шағында өкімет орындарына өтіп алған ұлтшыл жолбикелер коммунистік партияның сара саясатын мүлтіксіз жүзеге асырушы адал коммунистерді аяқтан шалып, мұқатуға, реті келсе, мерт етуге әрекеттер жасайды. Күрестің таптық сипатын қасақана бүркемелеп, ұлттық арнаға бұруға, халықтар арасында ұлт араздығын қоздыруға тырысады. Сақа Сағатов, Тоқаш Бокин сияқты орыс большевиктерінің соңынан ерген революционер азаматтарға қастандық шабуыл жасап, жойып жіберуге дейін әрекеттер істеп бағады. Сөйтіп, жас Совет өкіметінің жергілікті ұлт өкілдерінің арасынан шыққан кадрларын азайтуға, социализм орнату жөнінде алға басқан қадамына тосқауыл болуға тырмысады.

“Ұядан ұшқанда” повесі мен “Тоқаш Бокин” романында Совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы қаһарлы да қатыгез, безбен басы бірде олай, бірде бұлай ауған, аумалы-төкпелі тайғақ кезең суреттері елес береді. Андысқан арпалыс, сүрлеусіз сүргін шақ. Әркім әр саққа тартады. Әркім білгенінше жол іздейді, әрекет істейді.

Жазушы заман ерекшелігін адамдардың тіршілік қалпы, жан дүниесі, кәсіп-әрекеті арқылы суреттейді, заманның өзіне тән адамдарын шығарады. Жүніс пен Сақа, Тоқаш пен Сәт, Бөкен мен Құрышпай, Гүлжан мен Вера Павловна – қай-қайсысы да мінезі, ой-ниеті, іс-әрекеті жөнінен алғанда сол дәуірге тән қасиеттерді арқалаған жаңа тұрпатты адамдар.

“Ұядан ұшқанда” повесі З. Шашкиннің проза саласындағы көлемді тырнақ алды туындысы еді. Шығармаға арқау болған материалдың қомақтылығы, оқиға қоюлығы, аз сөзге көп нәрсені, көп ойды сыйғыза білу сияқты З. Шашкин творчествосына тән бірсыпыра ерекшелік сипаттар осы алғашқы повестің өзінен-ақ байқалды. Мерзімдік жағынан алғанда “Ұядан ұшқанда” повесі 1920-1922 жылдарды қамтиды. Бірақ шығарма ауқымы аталған мерзіммен ғана шектелмейді, 1916 жылғы халық көтерілісінің қарсаңындағы оқиғалар беталысы, көтерілістің өрлеу, етек алу кезеңдері, патша өкіметінің көтерілісті басып-жаншу әрекеттері, азамат соғысының отты лебі, қырық мыңнан астам халықтың Қытай жеріне барып азып-тозып, қырғынға ұшыраған ащы тағдыры, Жетісу өңірі ғана емес, бүкіл Орта Азия аймағындағы жай-жағдаят, адамдардың тіршілік-қалпы, тұрмыс-салты, жан дүниесі әр алуан қырымен көрініс беріп, оқушы көз алдынан өтеді. Қалың еңбекші елдің патша өкіметі тұсындағы қараңғылық, надандық, дін шырмауына қамалған озбырлық, өктемдік жайлаған правосыз мүскін халі, өз қара басының, байлықтың жолында нендей сұмдық, сорақы қылмыстан да тайынбайтын “ел ағалары” байлар мен бектердің, патша әкімдерінің, дін басыларының жымысқы, қорқау құлықтары, қандыкөз шетел империалистерінің әрқилы астыртын тіміскі әрекеттері де сыз береді. Мұның бәрі тоғысы келгенде жаңа дүниенің ескі құрылысты, ескі идеологияны оңайлықпен жеңбегендігі, өліспей беріспес таптық шайқастар, ар, ождан, сенім тайталасы, қантөгіс қақтығыстар арқасында қол жеткен тарихи жеңіс, ұлы төңкеріс екендігі жайлы үлкен шындықты аян етеді. Тап жаулары ескі құрылысты сақтап қалу үшін тоқсан түрлі айла-шарғыны қолданып бақты, халықтың ең бір жанды жері ұлттық сезімін, намысын қытықтып, жергілікті халық-қазақтар мен орыстарды өзара қырқыстыруға, сөйтіп көтеріліс туғызып, жас Совет өкіметін бесігінде тұншықтыруға тырысты. Бұл жолда дүмше “патриоттардың” да кеселі аз болған жоқ. Олар қазақ халқын лениндік сара жолдан бұрып әкетіп, ұлттық томаға-тұйықтық, мешеулік шеңгеліне, Бұхар, Иран хандығының және жат жерлік империалистердің жыртқыш тырнағына душар ете жаздады. “Ұядан ұшқанда” повесі осы тақылеттес тарихи ақиқатты көркем әдебиетке тән тәсілдермен нақты өмір